

KAVİMLER KÖPRÜSÜ ARAS

Siyasi yapıdan sanat ve bilim anlayışına dek, maddi ve manevi tüm kültür unsurları uygarlık içerisinde yer alır. Bir bölgenin sosyal ve kültürel tarihi aslında tüm gelişimini içerir. Biz burada hâlâ bakir bir saha olan Aras Boyu'nu,* hem siyasi, hem de kültürel açıdan ele almaya çalışacağız.

" Rusça Araks, Gürcüce Raksı, Ermenice Erash, Arapça Arrass, Farsça Aras, Azeri Türkçesinde Araz, Kadim kaynaklar da ise daha çok Araxes"(TOGAN, I: 554) olarak geçen Aras isminin nereden kaynaklandığı ve ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Halk arasında bu nehrin cennetten kaynaklığına dair yaygın bir inanç mevcuttur. Hakikaten Aras Nehri'nin kaynaklığı Bingölleri ve Kür (Kura) Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülen mıntıkları görenler bu efsane illerine cennet demekte bir an bile tereddüt etmezler.

Bunun içindir ki, ileri bir uygarlığın mihrakını teşkil eden Aras Boyu, yakın Şark aleminin gizliliklerine ermek merakına kapılan, Avrupalı araştırmacılar için bir basamak olmuştur. Bunlardan biri olan İspanya sefiri Klaviyo, Semerkand'a, Emir Timur'u ziyarete giderken Aras Boyu'dan geçmiş ve yazmış olduğu seyahatnamesinde; "....Arasakı Boyu'na vasil olduk ve orada konakladık. Bu nehir; bütün bu havalden geçen muazzam bir nehirdir" (KLAVtO, 1975: 79; KONUKÇU, 1994: 794-802) demektedir. Klaviyo'dan sonra da Aras Boyu'na meraklılarınca, değişik zamanlarda geziler düzenlenmiş ve hemen hepsi de gördükleri kültürel zenginlik karşısında hayretler içerisinde kalmışlardır. Biz de ise bu konu üzerinde henüz ciddi bir çalışma yapıldığı söylenemez. Konuya vâkıf olan halk bilimci Nizamettin Onk, Aras Boyu Ozanlarıyla ilgili yaptığı araştırmalarıyla tanınmıştır. Kendisinden ve makalelerinden geniş ölçüde istifade ettik (ONK, 1971: 354-362).

Hemen belirtelim ki, Aras Boyu Folkloru, ciltler dolusu bir çalışmayı gerektirmektedir. Araştırmalarımız neticesinde, Aras Nehri üzerine söylenmiş efsane, ağıt, şiir, mani ve derb-i mesellerin derlenmesinin bile çok uzun bir zaman alacağı kanaatine vardık.

Aras Boyu, kültürel değeri yanında stratejik ve jeopolitik öneme de haizdir. Bu mıntika; orta Asya'dan garba göç eden Türk zümrelerinin umûmî yolu üzerindedir. Burası tarih boyunca istila (akın) yollarının üzerinde bulunan kıvrım merkezlerinden biridir. Akın nizamından dışarı taşmak isteyenler buralara gelince saporak, ana

Timur SELİ

Tarih Araştırmacısı

kısımdan koparlar. Bu yöre içlerinde barınanlar dil, din ve kültürlerini oldukları gibi muhafaza ederler. Dillerde olduğu gibi, içtimai hayat bakımından kavimlerde de iniş ve çıkışlar vardır. Akın yollarının düğümlendiği çetin (dağlık) yerlere sapıp kalanlar (Bingöl gibi), orada her türlü siyasi ve içtimai gelişimden mahrum bir hâlde üzerlerine yığıldıkları otoktonlara karışıp, oldukları seviyede kalırlar. Yaptıkları gelişme de iptidai olur. Buna mukabil, sulak, göç ve istila yollarının kavşak noktasını teşkil eden yerleşime açık mıntıklar ise (Aras Boyu gibi) her türlü gelişimden nasibini alırlar. Diğer bir ifadeyle; "jeopolitik ortam uygarlığın gelişme nedeni değil; ancak baş şartıdır" (PARMAKSIZOĞLU, 1976: 85).

Aras Boyu, doğal sınırları ile çevreden kopmamıştır. Bilhassa kuzey ve güney sahaları (Sürmeli Çukuru) (UMAR, 1993: 751) düz ova görünümünde olup, dışarıdan gelen akınlara açıktır. Bu görünümün iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi; dışarıdan gelen kavimlerin yöreyi ele geçirmesi kolay olmuştur. İkincisi ise; Aras Boyu'nda oluşan uygarlığın dışarıya yayılması daha kolay olmuştur. Yani Ön Asya'yı etkilemesinde bu jeopolitik yapısı etkin rol oynayacaktır.

Orta Asya ile Aras Boyu uygarlığı arasında paralellikten yola çıkan araştırmacıların uygarlık verileri, Aras Boyu ile Orta Asya ilişkisini doğrulamaktadır. (TOGAN, 1981:169)

Gerçi; Aras Boyu uygarlığını yaratan "brakisefal" kafa yapılı insanların kesin Türk olarak damgalanması tartışılabilirse de, bu uygarlık orta Asya ve Kafkas kavimlerinin ortak ürünüdür denilebilir. Zaten, Akdeniz'den Karadeniz'e kadar bütün Anadolu'da çok koyu, çok canlı, Aras Boyu'ndan kaynağını ala kültür izleri mevcuttur. Muhtelif Türk boylan, Aras Boyu'nun birer evladı olarak bu bölgede varlıklarını devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla bu kadar geniş bir sahada eski Türk inançlarının güçlü mevcudiyetinin görülmesi tabiidir. Aras Boyu'daki mezar taşları ile halk inançları bu görüşü teyid etmektedir. Bu noktadan hareket eden Askeri Kartarı'nın, Azeri ve Fırat Havzası mutfak kültürlerini mukayeseli incelemesi taktire şayandır. Asker Kartarı, bu makalesinde Azeri ve Fırat Havzası yemekleri arasında büyük bir benzerlik olduğunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Gerçi yazar, Aras Boyu Folkloru'nun diğerine menşe olduğunu söylemekten çekinmiştir. Ama; yine de onun ortaya koyduğu bilgiler, Aras Boyu Folkloru'nun zenginliği

konusunda bir fikir vermektedir (Belleten, 1986/2: 333-353).

Zikre değer bir başka araştırma da Doç. Dr. Zeynelâbidin Makas ile Dr. Yaşar Kalafat tarafından yapılmıştır. Bu ortak çalışmada; Doğu Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin halk inançları yönünden bir mukayesesi yapılmakta ve iki bölge arasında folklor değerleri bakımından önemli benzerlikler olduğu görüşüne yer verilmektedir (MAKAS-KALAFAT, 1993). Daha sonra, Dr. Yaşar Kalafat, bizzat kendisi Nahçıvan'a giderek burada önemli tesbitlerde bulunmuştur. Elde ettiği bilgiler dahilinde; "Nahçıvan Türklüğü ile Sürmeli Çukuru'nda (İğdir ovası) yaşayan (KALAFAT, 1995: 15; KULUYEV, 1996: 175-178) Türklerin inançlarında bariz bir fark olmadığı görüşüne ağırlık vermektedir. Yazarın tespitlerinin yerinde olduğunu söylemekle birlikte; Nahçıvan'daki halk inançları ile İğdir yöresindeki inançların benzer olduğu görüşünün yetersiz olduğu kanaatini taşıyoruz. Çünkü; Aras Boyu diye tanımladığımız ve Bingöl'den Güney Azerbaycan'a kadar olan mıntıkadaki Türk halkları arasında, sosyal ve kültürel açıdan birçok benzerlik vardır. Aras Boyu, siyasi yapısı ile folklorunun bir bütün olarak ele alınması zarureti burada bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Aksi halde yanlış kanaatlere varmak mümkündür.

Aras Boyu'nca mesken mıntıklar, Orta Asya'dan garba uzayan göç yolları üzerindedir. Bu mıntıklar, muhtelif Türk Boylarının kalıntılarını sinesinde muhafaza etmiş olan birer bucaktır. Buralara zaman zaman Kimmerler, Urartular, Asuriler, Moğollar, Araplar, Farslar ve Ruslar hakim olmuşlardır. (Kars İl Yıllığı, 1973: 4-5) Ancak, bu kavimlerden hiçbirisi bu mıntıklar sekencesinde Türkler kadar iz bırakamamışlardır. Nedeni ise; "kavimler köprüsü" olarak tanımladığımız Aras Boyu'nun Türklerce ehemmiyetinin bilinmesidir. Bu ehemmiyetine binâen Türkmenler (oğuz Boylan), iskan hareketlerini sistemli bir plan dahilinde yürütmüşler ve az zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel alanda teşkilatlanmayı başarmışlardır. Türklerin Anadolu'ya yönelik bu saldırılarının Selçuklulardan çok önce başladığı kesinlik kazanmıştır (TOGAN, 1981: 161-177). Daha sonra, 1016-1021 yılları arasında Selçuklular'ın Anadolu'ya ilk akınlar düzenlediklerini görüyoruz (ÇETİN, 1981: 26-27) Selçuklular, keşif mahiyetindeki bu akınlar sırasında, daha önce, Sürmeli Çukuru'na yerleşmiş olan Türkmen kuvvetlerinden, önemli ölçüde istifade ettiler. Bununla birlikte Aras Boyu'ndaki oğuzların 1071 Malazgirt Savaşı'ndan çok önce buraya

gelerek iskân hareketlerini tamamladıklarını gözden uzak tutmamak gerekiyor.(KIRZIOĞLU, 1995: 256) Selçukluların, Sürmeli Çukuru'na (KÖYMEN, 1963: 256) (İğdir) gelmesiyle birlikte, Aras Boyu Folkloru'nda da Türk unsurunun hâkim duruma geçtiği; buna karşılık Fars ve sair kavimlerin yöredeki kültür izlerinin ise silinmeye yüz tuttuğu görülür. Aras Boyun'daki Türkmenlerin sosyal ve ekonomik inkişâfındaki başlıca amil; Dede Korkut Destanları olmuştur. Bu destanlar, sözü edilen yörede Türklüğü yaşatan ve onu Arap ve Fars kültürüne koruyan başlıca milli-edebi eserlerdir (TOGAN: 220).

Aras Boyu Türklük için taşıdığı ehemmiyetinin yanı sıra, siyasi ve antlaşmalara esas (sınır) teşkil etmesi ve sınır savaşlarına neden olması bakımından da tarihimizde önemli bir yer tutar. 1855 Kars zaferi burada kazanıldı (KIRZIOĞLU, 1955). Meşhur 93 Harbi (1877-1878), I.Dünya Savaşı ve milli Mücadele'nin çok ehemmiyetli muharebeleri Aras Boyu'nda ceriyan etmiştir. Bu bağlamda; "Yeni Türk Devletinin ilk askeri zaferi de yine burada kazanıldı"(Kars Yıllığı, 1973: 8) "Daha sonraki dönemlerde imzalanan Moskova (1920), ve Kars Antlaşmalarında(1921) öngörülen Türk-Rus sınırını ise yine Aras Nehri" (TOGAN, İA,C.I:555) teşkil ediyordu.

Kayda değer bir diğer husus ise; Aras Nehri'nin Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında bir sınır teşkil etmiş olmasıdır. İki kardeş halkın birbirinden kopması tamamen siyasi nedenlere bağlı olmakla birlikte, olaya duygusal açıdan yaklaşan birçok Azeri Türk şair ve yazarı; Aras Nehri'ni adeta bağımsızlığın simgesi hâline getirmiştir. Gerçekte ise Aras Nehri'ne yapılan sitem, duyulan özlem ve beslenen muhabbet aslında Anadolu Türklüğü ile Orta Asya Türklüğü arasındaki her türlü engeli bertaraf etmeye yönelik, duygusa taşkınlığın canlı bir misali olsa gerek... Nitekim, Azerbaycanlı şair Aslan Kemerli de, Aras'ın duygularına tercüman olmasını isteyenlerdir. O, bir şiirinde:

"Danış Araz ile inenim dilimde,
Ürek anlayası
Söz ganasıdı.
O'dur gören gözüm
O' dur dilimde
Menim toprağımın öz anasıdı"

diyerek, Aras Nehri'ne duyduğu derin muhabbeti belirtmiştir.

Eskilerce Aras Nehri; büyük aşklara sahne oluşu, ve ozanlarının çokluğu ile şöhret bulmuştu. Bu bakımdan Aras Nehri üzerine yakılmış ağıtlar, maniler, şiirler ve efsaneler yazılı ve sözlü edebiyatımızda geniş yer tutar. Yeryüzünde hiçbir

dil, akarsular üzerine derbi mesellerde Türk Dili kadar zengin değildir. Buna bağlı olarak Kars,

İğdir ve Nahçıvan dolaylarından derlediğimiz bir kaç mani ve şiiri burada zikretmek istiyoruz.

- Saf bir aşkın durumunu belirtmek ve seveda uğruna ölümü göze alanlar için;

*Araz üste, buz üste
Kebab yanar köz üste
Goy meni öldürsünler
Bir ala göz kız üste*

- Türkiye ile Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birbirinden ayıran (sınır) Aras Nehri'ne yapılan sitemden bahsederken:

*Arazı ayırırlar
Gum ile gayırırlar
Menim nevedem idi
Yetenimden ayırdılar*

Veya;

*Araz Araz han Araz,
Dağlardan ahan Araz,
Gardaştan ayrı goydu
Evimi yihan Araz,*

-İki sevgilinin ayrılışına sebeplik edenler için:

*Arazın ataları
Kulp ^un piyadeleri
Goy görün cevan ölsün
O, Vaysınbalaları*

-Aşkın gözünün kör olduğu ve sevgilinin kusurlarını görmezlikten geldiği hususunda:

*Araz üste milçeyem
Yel esme köynehçem
Herkes çirkin olsam
Öz yarım göçeyem,*

- Aras'ın taşkınlığına ve yatağının köprü tutmamasını dair;

*Araz aştı diyerler
Güzel gaçtı diyerler
Gözün aydın olsun ağabey
Oğlun giz gaçtırtı diyerler*

Anonim Şiir;

*Gelirem arazı yara yara
Zahmetin nur verir bu diyara
Sensen üreyim, arzum dileyim,
Sensin benim aşkım, temelim...*

Aras Nehri ile ilgili şiir, mani ve öz deyişlerin toplanması, geniş araştırmayı gerektirdiğinden, burada birkaç misal vermekle yetinilmiştir.

KAYNAKLAR

- ÇETİN, Osman
1981
Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı.
- KALAFAT, Y.
1995
"Nahcivan Seyahati ve Halk İnancı Tespitleri", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Yıl.45, S.304.
- KARTARI, Asker
1986
"Azəri ve Fırat Havzası Mutfak Kültürlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi: Türk Folkloru", **Belleten**, S.2.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin
1995
Dede Korkut Oğuznamelerinde Sürmeli, Sadık Tural, (Haz.), Ankara.
- KLAVİYO
1975
Timur Devrinde Semerkant'da Seyahat, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul.
- KONUĞU, Enver
1994
Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan- Doğu Bayezid) Yolculuğu, C.n, Ankara.
- KÖYMEN, M. Altay
1963
Selçuklular Zamanında Türkiye.
- KULUYEV, Kadir
1996
"Nahcivan Nehrem Köyü'nde Düğün ve Yaş Merasimleri", **bilig**, S.2.
- MAKAS, Z.A.
KALAFAT, Y. 1993
Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları, Azerbaycan Doğu Anadolu, Samsun.
- ONK, Nizamettin
1971
"Aras Boyu Ozanlarımızdan Dede Kasım", **Türk Kültürü**, Yıl.9, S. 100.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet
ÇAĞLAYAN, Yaşar
1976
Genel Türk Tarihi 1, Ankara.
- TOGAN, Zeki Velidi
1981
İslam Ansiklopedisi, I. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul. Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul.
- UMAR, Bilge
1993
Kars İl Yıllığı.
- 1973
• Aras Boyu'ndan kastımız; Güney Azerbaycan'ın Aras nehrine yakın yerleşim yerleri, Nahcivan, Sürmeli Çukuru (İğdir), Kars, Erzurum ve Bingöl'dür.